

ΣΑΝ ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο ακόλουθος θρήνος γράφηκε άμέσως μετά τὸ δεκεμβριανὸ κίνημα. Παράταιρο αὐτὸ τὸ κομμάτι: δὲν εἶναι μέσα σὲ τοῦτο τὸ βιβλίο. Ὅχι μόνο γιατί ἀναφέρεται στίς βαθύτερες πνευματικὲς ρίζες τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ γιατί δείχνει πὲ σεισμὸς εἴτανε γιὰ κάθε ἑλληνικὴ ψυχὴ ἐκείνη ἡ ἐπίθεση τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ ἀπὸ τί πέρασε τότε ὁ Ἕλληνας γιὰ νὰ σώσῃ τὴν πατρίδα του καὶ τὸν πνευματικὸ ἑαυτὸ του.

ΕΚ ΒΑΘΕΩΝ

« Ἀμαρτίαν ἠμαρτεν Ἱερουσαλήμ, διὰ τοῦτο εἰς σάλον ἐγένετο ».

Θρήνος τοῦ Ἱερεμῖα.

« Αὐτὸς λυτρώσεται τὸν Ἰσραὴλ ἐκ πασῶν τῶν ἀνομιῶν αὐτοῦ ».

Ψαλμὸς ΡΚΘ'.

Πρὶν φέξῃ, ξεκινάει ὁ ἱερέας γιὰ τὸν ὄρθρο. Καθὼς ἀνηφορίζει μόνος πρὸς τὸ ναὸ, βλέπει τῆς χθεσινῆς θύελλας τὴν ταραχὴν, ὡς πέρα στ' ἀνοιχτά, νὰ μὴν ἔχη κοπάσει ἀκόμα καὶ τὰ κύματα, στὰ βράχια ἀπάνω, τ' ἀκούει πένθιμα ν' ἀντιχτυπᾶνε. Καὶ ὅμως εἶναι ὦρα νὰ λειτουργήσῃ: καὶ στὴ μοναξιά μέσα καὶ στὸ σκοτάδι γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, γιὰ τὸ Θεό: νὰ ὑψωθεῖ ἐπάνω ἀπὸ τὴν τρικυμία καὶ ἐνάντια στὸν ἄνεμο, νὰ συγκεντρωθῇ ὡς τὸν πρῶτο τοῦ πυρήνα, ν' ἀπλωθῇ ὡς τὸν ἔμπυρο, νὰ ταπεινωθῇ, νὰ θρηγήσῃ, νὰ ἐλπίσῃ καὶ νὰ πιστέψῃ.

Οἱ νεκροὶ δὲν ἀναπαύτηκαν ἀκόμα. Παιδιὰ καὶ μανάδες τοὺς ἀποζητᾶνε σὲ χαράδρες καὶ σὲ πηγάδια. Οἱ ζωντανοὶ δὲν ξαναγύρισαν ἀκόμα. Ἴσως αὔριο φτάσουν, ἴσως μεθαύριο, μπορεῖ ποτέ. Καὶ ὅμως βιάζει νὰ σκεφτοῦμε, νὰ μετρηθοῦμε. Καὶ μέσα μας νὰ μετρηθοῦμε, νὰ ψάξωμε νὰ βροῦμε, χωρὶς μίτο, τὴν εἴσοδο, τὴν αἰτία τοῦ αἵματος. Εἶναι ὦρα, καὶ ἄς μὴν ἔφεξε ἀκόμα, νὰ παλαίψωμε μὲ τὴ συνείδησή μας γυμνή. Γιατί αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο ἀκόμα ποὺ μᾶς μένει, ἂν θέλωμε νὰ διασώσωμε τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια. Εἶναι ὦρα, ἐνώπιον ἐνώπιον, νὰ σταθοῦμε ὀρθοὶ καὶ ν' ἀντικρύσωμε τὴν τραγικὴ μορφή τῆς εὐθύνης. Γιατί ἓνα ξέρομε μὲ βεβαιότητα ἀπόλυτη μέσα σ' αὐτὸ τὸν ἐκτυφλωτικὸν ἀνεμοστρόβιλο τοῦ χάους: μιὰ τρομερὴ εὐθύνη μᾶς βαραίνει.

Σὰ στοιχείο τῆς πολιτείας πού μὲ ἀνάθρεψε καὶ μὲ σκέπει, σὰν κύτταρο τῆς φυλῆς πού μὲ ἀγκαλιάζει μὲ τὸ πολυαίωγο πνεῦμα τῆς, σὰν ἄνθρωπος πού ἀγαπάει τὴν ἀνθρωπιά καὶ πού πονεῖ τὸν πόνο κάθε ἀνθρώπου, αἰσθάνομαι πῶς πρέπει νὰ σταθῶ, ν' ἀντισταθῶ, νὰ δῶ ὅσο μπορῶ πιὸ δίκαια καὶ πιὸ βαθιά, νὰ δείξω ὅ,τι βλέπω σωστικό, νὰ δράσω ὅπου μπορῶ νὰ βοηθήσω, νὰ πῶ τὸ λόγο μου, σὰ λόγο χιλιάδων πού δὲ μιλοῦνε, καὶ σὰ φωνὴ χιλιάδων ἄλλων ἀδερφῶν νὰ θρηγήσω ἐπὶ ποταμῶν Βαβυλῶνος.

Μοῖρα καὶ θέληση διεκδικοῦν τὸ δρόμο τοῦ ἀνθρώπου. Καθὼς προχωρεῖ ἀπὸ πράξη σὲ πράξη, ἀπὸ προπαρασκευὴ σὲ προπαρασκευή, πρὸς τὸ ἄπειρο, καμμιά δικαιοσύνη δὲν μπορεῖ νὰ τὸν δικάσει γιὰ ἐλόκληρο τὸ ἔργο του. Γιὰ ὅ,τι τοῦ ἀνήκει θὰ κριθεῖ. Μὰ ὅποιος, σὲ τούτη τὴν κέμηση τῆς εὐθύνης, ἀπὸ ὅποια πλάνη παρασυρμένος, δίνει περισσότερα στὴ μοῖρα παρά ὅ,τι στὴ θέληση, παραγνωρίζει τὴν οὐσία τῆς ἱστορίας καὶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν κρίση τῆς δικαιοσύνης.

"Ἀπειρα νήματα, ἄπειρες διαπλοκὲς καὶ συμπλοκὲς, ἄπειρες δυνατότητες ἐνέργειας. Καὶ ὁ θάνατος μιὰ ἄπειρη διέξοδος γιὰ τὸ ἄτομο· ἐνῶ πέρα ἀπὸ τὸ θάνατό του μπορεῖ νὰ συνεχίζεται ὁ δρόμος ὡς τὴν κατάκτηση τοῦ σκοποῦ ἀπὸ γενεὲς γενεῶν. Δὲ βλέπομε πῶς ἡ θέληση νικάει, γιατί ἡ θέληση νικάει στὸ ἄπειρο. "Ὅσο πιὸ μακριὰ βλέπει κάποιος, τόσο πιὸ βλέπει, σὲ θέληση ἀνάμεσα καὶ σὲ μοῖρα, τὴν ὑπεροπλία τῆς θέλησης, τὴν τελειωτικὴ νίκη τῆς ἐλευθερίας. Τί ἄλλο μένει ἂν λείψει αὐτό; Τίποτα, οὔτε ἡ μοῖρα. Γιατί μοῖρα δὲν ὑπάρχει ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπάρχει ἀντίσταση στὴ μοῖρα.

Τῆς Μοίρας πού μᾶς βαραίνει τὸ μερίδιο τὸ ξέρω. Καὶ ἂν εἶναι σκληρό, καὶ ἂν εἶναι γιὰ κλάμα, τὸ προσπερνῶ, χωρὶς νὰ κρίνω, χωρὶς νὰ θρηγήσω. Γιὰ τῆς ἐλευθερίας μᾶς τὸ μερίδιο θὰ πῶ, γιὰ τὸ σπατάλημα τῆς ζωῆς μᾶς, γιὰ τὸ χαράμισμα τοῦ βιοῦ μᾶς, γιὰ τὴν Ἐρινύα τῆ μέσα τὴν ἀδυσώπητη, τὴ δική μου, τῶν ἀδερφῶν μου, τῶν ἐχτρῶν μου, γιὰ τὴν εὐθύνη, γι' αὐτὴν θὰ πῶ.

"Ἄς μοῦ συχωρεθεῖ, ἂν στίς λεπτομέρειες ἀδικήσω, ἂν ξεχάσω μερικὲς ἐξαιρέσεις. Δὲν εἶναι ὥρα γιὰ ἀποχρώσεις, ὥρα γιὰ ἀποχρωματισμούς. "Ἄν ἡ κρίση τῆς ὕλικῆς ζωῆς μᾶς εἶναι τρομερή, ἂν τὰ γκρεμίσματα στοὺς δρόμους καὶ τὰ ἄθαφτα πτώματα στίς τάφρους φρικαλέα, ἢ μέσα φρίκη εἶναι πιὸ ἄγρια, πιὸ ἐπικίνδυνα ἢ κρίση τῆς ψυχῆς. Ἐκεῖ εἶναι καὶ ἡ ρίζα, ἐκεῖ ὁ πρῶτος κρίκος τῆς ἀλυσίδας

πού μας σφίγγει. Έκεί είναι έλα, γιατί έλα καταλήγουν εκεί. "Ας μοῦ συχωρεθεῖ ἂν κάπου λαθέψω. Δὲ θὰ λαθέψω στὴ βάση. Ὁ πόνος εἶναι ἕνας ἀνώτερος ἐλεγκτὴς καὶ μὲ παραστέκει πιστὸς καὶ ἀκάματος.

Μιλῶ γιὰ δικούς μου ἀνθρώπους, γιὰ φίλους, γιὰ συντρόφους, γιὰ τὸν ἑαυτό μου· γιὰ παιδιὰ πού εἶδαξα, γιὰ δασκάλους πού μὲ ἀνάθρεψαν. Μιλῶ, γιατί πρέπει νὰ μιλήσω. Ἀπὸ ἀγάπη καὶ ἀπὸ ἐδύνη μιλῶ, ὄχι ἀπὸ μῖσος. Μέσα σὲ τόση δυστυχία δὲν ὑπάρχει περιθώριο γιὰ μῖσος. Καὶ ὕστερα πιστεύω πὼς ἡ ζωὴ εἶναι θεία καὶ γι' αὐτὸ δὲν μπορῶ νὰ μισήσω. Ὅσοι καταλαβαίνουν τοῦτο τὸ λόγο μου, θὰ καταλάβουν ἔλους τοὺς λόγους μου. Κηρύχνω γιατί πρέπει νὰ κηρύξω, γιατί ἔχω εὐθύνη μπρὸς στὸ Θεό· γιατί εἶμαι ἄνθρωπος πού πιστεύει στὸν ἄνθρωπο καὶ Ἕλληνας πού πιστεύει στὴν Ἑλλάδα.

Ἄμαρτήσαμε. Ἀπὸ χρόνια ἄμαρτήσαμε ὅλοι. Ἄμαρτήσαμε καὶ ὅσοι ἐπράξαμε καὶ ὅσοι ἀνεχθήκαμε καὶ οἱ θῦτες καὶ τὰ θύματα. Ὑπάρχουν ἁμαρτωλοὶ γιὰ τὸν πρῶτο καὶ ἄλλοι γιὰ τὸν τελευταῖο γύρο τῆς Κολάσεως· ἀθῶοι δὲν ὑπάρχουν. Δὲν εἶναι τοῦ καθενὸς ὅλη ἡ ζωὴ χωριστὴ ἀπὸ τῶν ἄλλων. Ἀπὸ ἕνα σημεῖο καὶ πέρα εἶναι ἐνιαία ἡ ζωὴ τῆς ἱστορίας, ἐνιαία ἡ ζωὴ τῆς φυλῆς, ἐνιαία καὶ ἡ εὐθύνη τῆς καὶ ἡ ἁμαρτία.

Λίγα χρόνια πρὶν. Ὅταν λιγστοὶ προμαντεύανε καὶ ἀγωνιοῦσαν. Βγήκαν τότε στὸν τόπο μας μερικοὶ ἀρρίζωτοι. Φορτωμένοι μ' ἕνα μονόπλευρο ἱστορικὸ σχῆμα καὶ μὲ μιὰ ρηχὴ φιλοσοφικὴ ἐμπειρία, ἔτοιμοι νὰ δεχτοῦν τὴ ροπὴ τοῦ πρώτου ἀνέμου, τὸ ἐπίκαιρο, τὸ εὐκολο, τὸ φανταχτερό. Τὸ ἐπίκαιρο, γιατί ἦταν ἀρχοντοχωριάτες καὶ φοβόνταν νὰ βρεθοῦν ἀργοπορεμένοι· τὸ εὐκολο, γιατί θέλοντας νὰ ξεκαθαρίσουν τὰ προβλήματα τους — ὅσα φυσικὰ ἢ τεχνητὰ τοὺς παρουσιάζονταν — διάλεξαν τὶς πιὸ φτενές, τὶς πιὸ ἄκοπες λύσεις· τὸ φανταχτερό, γιατί δὲν ἦταν ἄγνοοι ἐραστές τοῦ πνεύματος, μὰ θέλαν νὰ ἐκπλήξουν, νὰ πετύχουν, νὰ φτάσουν, ἐξαργυρώνοντας τὴν πλανερὴν ὑπεροχὴ τους. Οἱ ἀρρίζωτοι μᾶς κουβάλησαν ξένα εἰδῶλα, ξένα ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς μᾶς συνθῆκες, ἀπὸ τὴν πνευματικὴ μᾶς παράδοση, ξένα ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ πού ξεχωρίζουν πανανθρώπινα καὶ αἰώνια. Σχήματα μᾶς κουβάλησαν πού δὲ βρῖσκαν ἀνταπόκριση στὴ ζωὴ μας, σχήματα χωρὶς οὐσία, καλούπια ἀπλά, βολικά, πρόσφορα νὰ δώσουν τὴν αὐταπάτη τοῦ ἀληθινοῦ καὶ τοῦ ὀρθοῦ στοὺς νωθροὺς καὶ τοὺς μισοαγραμμάτους. Καὶ τὰ ἔστησαν ἀνάμεσά μας τὰ εἰδῶλα αὐτά. Καὶ ἕνας ὠχρὸς ρωμαντισμὸς καὶ ἕνας

μαῦρος φθόνος συγκυλίστηκαν γιὰ νὰ τὰ λατρέψουν. Τὴ λεοντὴ τῆς ἐπιστημοσύνης φορέσανε οἱ ἀρρίζωτοι γιὰ νὰ καλύψουν τὴν προχειρότητα, καὶ νὰ θαμπώσουν τὴν ἡμιμάθεια. Τὴ θετικότητα τῆς ἐπιστήμης προβάλανε, ἐνῶ κινοῦνταν ἀπὸ ἕναν φανατισμένο μυστικισμό, ἀπὸ ἕνα αὐτοθρεφόμενο πάθος, ἀπὸ μίσος, ἀπὸ καταπιεσμένες ὀρμές.

Ἐκεῖ γεννήθηκε καὶ ὄχι στὸν καθαρὸ λαό, ὄχι στὸν μεροκαματιάρη, καὶ ὄχι φυσικὰ μὰ τεχνητὰ, τὸ πρῶτο σύμπτωμα. Φυσικὰ γεννήθηκε κάτι ἄλλο: ἡ ἀξίωση γιὰ δικαιοσύνη καὶ γιὰ εὐτυχία στὸν ἀπόκληρο λαό μας. Καὶ ἂν δὲν ἀνακατευόνταν τὰ ξένα εἶδωλα, ἡ ἀξίωση αὐτὴ θὰ σάρωνόνταν φυσιολογικὰ καὶ καθαρὰ σὲ μιὰ τεράστια κοινωνικὴ δύναμη, ποὺ ἀνεμπόδιστα καὶ ἀβίαστα θὰ σάρωνε τοὺς λιγιστοὺς, ὅσοι δὲν εἶναι ἀπόκληροι στὸν ἐλοκληρωτικὰ ἀδικημένο τοῦτον τόπο ἢ θὰ τοὺς πειθανάγκαζε νὰ ὑποταχτοῦν σ' ἕνα καθολικὸ αἶτημα, σύμφωνο μὲ ὅ,τι ὠραῖο καὶ ὑπερήφανο κλείνει ἐντὸς τοῦ ὀ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλλὰ ὄχι ὁ σκοπὸς δὲν ἦταν αὐτός. Ὁ σκοπὸς ἦταν ἐξωτερικά, δογματικὰ ππραγγελμένος· τὸ καλούπι τῆς ὀρθοδοξίας δὲν ἦταν στὰ μέτρα μας καὶ ὁ Προκρούστης ἔπρεπε νὰ παρέμβῃ, ὁ σαθρὸς ἰδεολόγος ποὺ προσαρμόζει τὴν πραγματικότητα στὶς ἰδέες του μὲ τὴ βία. Τέτοιος ἦταν ὁ ἀνεῳραφικὸς θετικισμὸς, ὁ ρωμαντικὸς ἐπιστημονισμὸς τῶν ἀρρίζωτων; γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρωμε τὴν ψυχικὴ νοσηρότητα τοῦ ὑποβάθρου.

Τὶ συσσωρεύθηκε γύρω σ' αὐτὸ τὸν πυρήνα, ἀπὸ κείνον τὸν πρῶτον καιρὸν ὡς τὰ σήμερα, εἶναι μιὰ θλιβερὴ ἱστορία· καὶ ἀγνοὶ καὶ μίσθαρνοί, καὶ ἀτροφικοὶ καὶ ὑπερτροφικοὶ, καὶ ἔξαλλοι καὶ ἐγκεφαλικοὶ, μὰ ὅλοι ὑποταγμένοι τελικὰ στὸ δόγμα, πνευματικὰ δοῦλοι, ἀδύναμοι νὰ ἐξελιχθοῦνε, πεισματικὰ κρυσταλλωμένοι, μονότονα τυποποιημένοι, παραδείγματα ἀντιπνευματικότητας καὶ φτώχειας ψυχικῆς.

Κοντὰ σ' αὐτοὺς ἦταν μερικοὶ δῆθεν πιὸ ἐλεύθεροι, ποὺ καμῶνονταν πῶς στέκονται ἀπάνω ἀπὸ ὅλους τοὺς δογματισμοὺς καὶ θεωροῦν ἀντικειμενικὰ τὰ πάντα. Ἡ στάση τους ἦταν ἀρνηση κάθε στάσης· ἡ ἀντικειμενικότητά τους ἀρνηση κάθε ἀντικειμενικότητας. Τὸ ἰgnorabimus πρεσβεῦανε, τὴ φτενὴ φιλοσοφία ἐνὸς σχετικοῦ σχετικισμοῦ. Σχετικοῦ, γιὰτι μὲ κάποια ταχυδακτυλουργικὴ στροφή παρεισάγανε τὸ δόγμα τὸ δῆθεν ἐμπειρικὰ βεβαιωμένο καὶ ἔτσι συμμαχοῦσαν, χωρὶς νὰ θέλουν νὰ τὸ ὀμολογήσουν, μὲ τοὺς δογματικούς, τοὺς ἀρρίζωτους. Τοὺς βοήθησαν, παίζοντας τὸ ρόλο, ὄχι τοῦ συνεργάτη, ἀλλὰ τοῦ μάρτυρος ὑπερασπίσεως. Τοὺς βοήθησαν χωρὶς εὐθύνη, εἰ δυνατόν χωρὶς κίνδυνο. Καὶ κατάντησαν καὶ ἀπὸ μέσα τους καὶ ἀπ' ἔξω τους καινοῦρ-

γιοι. Ίκνοι με τὸ ἓνα πρόσωπο ἀφιερωμένο στὴν ἐπανάσταση καὶ με τὸ ἄλλο στὴ συμφιλίωση. Πολιτική, θὰ μᾶς πούν. Ἴσως. Πολιτική ὅμως πρὸ τὴν κρίνει τὸ αἷμα χιλιάδων ἀθώων. Ἄτυχη πολιτική, ὅπως στὸ τέλος κατακτάει κάθε πολιτική, πού δὲν ἐκπορεύεται ἀπὸ μιᾶν ἠθικῶς μονολοθικῆς στάσης τοῦ ἀνθρώπου.

Νὰ μιλήσωμε γιὰ τὸ λαὸ πού σύρθηκε ἀπ' αὐτὴ τὴ νεροσυρμὴ: Ἐκεῖ καὶ μόνο ἐκεῖ τὸ μερίδιο τῆς μοίρας εἶναι μεγαλεύτερο ἀπὸ τὸ μερίδιο τῆς θέλησης· καὶ ὁ οἶκτος, ἢ πιὸ βαθειὰ συμπόνια, ἢ ὁμολογία ἄλλων τραγικῶν εὐθυνῶν δικῶν μας, ἀπαγορεύουν κάθε καταδίκη. Ἵστερα βρίσκοντι ἐκεῖ καὶ τόσοι πού, καθὼς λέει ὁ φιλόσοφος, οὔτε πρὸς καλοῦ οὔτε πρὸς κακοῦ εἶναι ἄξιοι γιὰ κάτι σπουδαῖο, μόνο ζοῦν φυτικῶς τὴ ζωὴ τους καὶ εἶναι ἀθῶοι ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴν ἀνυπαρξία τους.

Μένει ὅμως πάντα ἓνα πρόβλημα ἄλυτο ἀκόμα: Πῶς φούντωσαν οἱ ἀρριζῶτοι καὶ εἰσδύσανε σὲ ὅλο τὸν ὀργανισμό καὶ πῆγαν χτὲς νὰ τὸν συντρίψουν καὶ κατάντησαν τόσοι ἄνθρωποι, δικοὶ μας ἄλλοτε, ἀγρίμια; Γιὰ τὸ μερίδιο τῆς μοίρας δὲν εἶναι θέση ἐδῶ νὰ μιλήσωμε. Γιὰ τὸ μερίδιο τῆς θέλησης μιλοῦμε καὶ ξαναλέμε: ἁμαρτωλοὶ δὲν εἶναι μόνο ὅσοι πράξανε, μὰ καὶ ὅσοι ἀναχθῆκανε, ὅχι μόνο οἱ θῦτες, μὰ καὶ τὰ θύματα.

Ἄμαρτησαν οἱ ἡγέτες τοῦ πνεύματος. Ἀφιλοσόφητοι καὶ μικρόψυχοι, ντράπηκαν νὰ τοὺς λέν καθυστερημένους καὶ δέχτηκαν τὰ ξένα εἰδῶλα σὰ μόδα, σὰν πρόοδο. Ἦν δέχτηκαν, γιατί δὲν εἶχαν ἓνα θεὸ δικό τους ν' ἀντιτάξουνε, δὲν εἶχαν τὴ ρώμη τῆς ἀντίστασης. Καὶ λέγαν πῶς αὐτὸ ὑπαγορεύει ἢ ἐλευθερία τῆς σκέψης, σὰν νᾶταν ἐλευθερία τῆς σκέψης νὰ δουλώνης συνειδηθεῖς σὲ δόγματα καὶ σὲ σχήματα καὶ νὰ ναρκώνης τὴ σκέψη, ταΐζοντας τὴ νωθρότητά της με τὸ γλήγορο καὶ τὸ εὐκόλο, χωρὶς νὰ τῆς δίνεις καμμιάν ἀληθινὴ εὐκαιρία μιᾶς γνήσιας διαλεκτικῆς σύγκρουσης τῶν ἰδεῶν. Ἄμαρτησαν καὶ οἱ ἄλλοι, πού ἢ ἀντίκρουσῆ τους δὲν ὕψωσε τὰ προβλήματα σὲ φωτεινότερα ἐπίπεδα, ἄλλα τὰ ἄφηγε ὅσο χαμηλὰ βρίσκονταν οἱ ἴδιοι, στὰ ἴδια ξεπερασμένα θέματα. Ἄμαρτησαν, γιατί οἱ θέσεις τους ἦταν κούφιεσ καὶ προσπαθοῦσαν νὰ τις ζωντανέψουν με τὴν πιὸ ἀβαθὴ ἀντίδραση. Ἄμαρτησαν, γιατί ἐγὼ κατεῖχαν τίς θέσεις τῶν ἄξιων, δὲν ἦταν ἄξιοι οἱ ἴδιοι.

Ἄμαρτησαν οἱ ἡγέτες τῆς πολιτείας, γιατί με ὅλη τους τὴ διορατικὴ κώτητα γιὰ τὰ ἐπιφαινόμενα καὶ γιὰ τίς ἐνδεχόμενες συμπλοκές των, δὲ δειῖξαν διορατικὴ κώτητα γιὰ τὴν ἠθικὴ ρίζα τῶν προβλημάτων. Ἦν ἀπάντηση σὲ τούτη τὴν ἐπίκριση τὴν ξέρω· ἢ ὑπεροπτικὴ εἰρωνία των

πολιτικῶν πρὸς τοὺς φιλοσόφους γεμίζει τὴν ἱστορία. Ἴσως ἕμως νὰ βρισκόμαστε σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες ὥρες ὅπου τὰ πράγματα ἐπιβάλλουν σιγή σ' αὐτὰ τὰ μειδιάματα, γιατί δρατὴ πιά πετάχτηκε στὴν ἐπιφάνεια, φοβερώτερη ἀπὸ κάθε ἄλλη νόσο, ἢ ἠθικὴ καὶ ἢ πνευματικὴ ἀποσύνθεση τοῦ λαοῦ. Δὲ ρωτῶ γιατί δὲ δόθηκε τούτη ἢ ὑλικὴ βάση, ἢ τούτη ἢ πνευματικὴ φωτιστὴ στὸ λαὸ μας. Ρωτῶ γιατί νὰ μὴν προηγεῖται ἀπὸ ἄλλα τὰ ἄλλα προβλήματα, τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἀνασύνθεσης τοῦ λαοῦ καὶ γιατί ἄλλα τὰ ἄλλα προβλήματα δὲν ὑποτάχτηκαν σ' αὐτό.

Ἕνας λαὸς ὑπάρχει ὅσο εἶναι ἕνας καὶ ὄχι δύο. Καὶ γιὰ νὰ εἶναι ἕνας πρέπει ἀπάνω ἀπὸ ὅλες τὶς διαφορὰς του νὰ ἔχει ἕναν κοινὸ σκοπὸ καὶ αὐτὸς ὁ σκοπὸς πρέπει νὰ τοῦ εἶναι συνείδηση, ρίζα τῆς συνείδησῆς του, ζωὴ καὶ ἀλήθεια. Ὅταν εἶδαν τῆς πολιτείας οἱ ἡγέτες ὅτι αὐτὸ δὲν συνέδαινε πιά γύρω τους, ποιά σκέψη προτάξανε σὲ ὅλες τὶς ἄλλες; Καὶ ἂν τὸ ἔκαναν, πότε τὸ ἔκαναν; Καὶ μὲ τί συνθήματα πολέμησαν; Ἴτι ἄλλους ἀξιότους σκοπούς, ἀλλὰ λιγώτερο ἀξιότους, θυσίασαν σὲ αὐτὸν τὸ σκοπὸ;

Ἕνας λαὸς ὑπάρχει ὅταν εἶναι ἐλεύθερος καὶ ἐλεύθερος εἶναι ὅταν ὀργανωθεῖ ἢ ἐλευθερία του, ὅταν συνταχθεῖ πολιτικὰ σὲ μεγάλες ἰδεολογικὲς ἐνότητες, μέσα στὸ πλαίσιο πάντα μιᾶς κοινῆς πολιτείας. Ἄστεγος καὶ ἀσύντακτος ἀφέθηκε ὁ λαὸς μας. Οἱ πολὺ περισσότεροι δὲν ἀνέκουν πουθενά, δὲν βρίσκουν τὴ στέγη πού γυρεύουν, εἶναι δύσπιστοι πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις· καιροσκοποῦν ἴσως, μὰ καὶ δὲν βοηθοῦνται. Καὶ ἔτσι βρέθηκε παραλυμένη ἢ δύναμη τοῦ λαοῦ τὴν ὥρα πού χρειάστηκε. Ἴτι θυσίες προσωπικῶν φιλοδοξιῶν ἔκαναν οἱ ἡγέτες τῆς πολιτείας γιὰ νὰ συγκροτήσουν μεγάλες ἰδεολογικὲς ἐνότητες, πού θὰ εἶναι δύναμη στὴ θέληση τοῦ πολλοῦ λαοῦ; Γιατί δὲ θυσιάζονταν μερικῶν παλιῶν, γιατί δὲν ὑποτάσσονταν μερικῶν νέων ἢ ἐγωπάθεια σ' αὐτὴ τὴν ἀνάγκη; Καὶ ἡ ὥρα πιέζει καὶ ἀκόμα στέκονται ὄλοι καὶ δὲν φρικιοῦν ὄλοι γιὰ τὴν εὐθύνη πού τοὺς βαραίνει. Δὲν μιλῶ γιὰ πρόσωπα, γιὰ προσωπικὲς εὐθύνες, ἀλλὰ γιὰ ὁμαδικὴ εὐθύνη. Ὁ νόμος τιμωρεῖ πρόσωπα καὶ ξέρει μόνο τὴν προσωπικὴ εὐθύνη. Ἡ ἱστορία ἕμως πού κολάζει ὁμάδες, καταλογίζει καὶ ὁμαδικὲς εὐθύνες.

Φταῖν καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ σπαθιοῦ καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ γραφείου καὶ τῆς ἀγορᾶς οἱ ἄνθρωποι καὶ τῆς πόλης καὶ τοῦ χωριοῦ. Φταῖν ὄλοι ὅσοι δὲν πράξανε, μὰ ἀνεχθήκανε, ὅσοι παραλείψανε, ὅσοι συμβιδάστηκαν, καὶ ὅσοι ἐπιπόλαια ἐλπίσανε ἀκόμα. Φταῖν καὶ οἱ ἀθῶοι καὶ τὰ θύματα. Φταῖν καὶ οἱ ἐνάρετοι καὶ οἱ δίκαιοι καὶ οἱ γεν-

ναῖτοι, καὶ ὅσοι ἀντιστάθησαν τοῦς πειρασμοῦς, καὶ ὅσοι ἐργάσθησαν γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τοῦ κακοῦ· φταῖν τέλος πάντων καὶ ὅσοι ἀκόμα ἀπομεινῶν ὄρθοι μέσα στὴν καταιγίδα. Φταῖν καὶ αὐτοί, γιατί δὲ φτάσαν ὡς τὸ ἔρχατο ὄριο, γιατί δὲν ἀναλώθησαν στὴν ἀγαστή τους προσπάθεια, φταῖν γιατί δὲν φτάσαν ὡς τὴ θυσία τοῦ Κόδρου, ὡς τὴν παραφροσύνη τοῦ Σάλωνα, ὡς τὸ πείσμα τοῦ Θεμιστοκλή, ὡς τὴν πειθαρχία τοῦ Σωκράτη. Φταῖν γιατί ὥρες ὥρες ἀπὸ μιὰ τέτοια ἀκρότητα, σὰν ἀπὸ μεταξὺν κλωστή, κρέμεται ἡ τύχη ἑνὸς λαοῦ· ἀπὸ μιὰ τέτοια πλήρωση μὲ μιὰ τελευταία σταγόνα, κρίνεται ἂν θὰ γίνῃ ἡ στροφή, καὶ θαρῆν, τὸ ζῦπνημα καὶ ἡ σωτηρία.

Καὶ τώρα : τώρα ποὺ ἀνοίχτηκε ἡ ἄβυσσος καὶ γέμισε αἷμα : Τώρα εἶναι ὅλα πιὸ δύσκολα καὶ μπρὸς μας ἡ νύχτα μακραίνει.

Ἄν ὅμως ἡ μοῖρα νίκησε τὴ θέληση ὡς ἐδῶ—καὶ αὐτὴν ὀνομάζω τὴν πιὸ βαθειὰν ἀμαρτία ποὺ ἔλους μᾶς βαραίνει—εἶναι πάντα καιρὸς ἡ θέληση πάλι νὰ νικήσῃ τὴ μοῖρα, γιατί ἡ θέληση εἶναι ἀστέρευτη καὶ ἅμα τῆς δοθῆ μιὰ πρώτη ὄθηση, πάντα βρίσκει κάποιο μονοπάτι πρὸς τὸ φῶς. Τὸ τώρα ἀνυπέρβλητο καὶ μοιραῖο, κάποτε δὲν θὰ εἶναι πιά. Δὲν εἶναι ἀσήκωτο βᾶρος ἡ μοῖρα. Τὴ συγγενοῦμε καὶ ἐμεῖς. Πρέπει ὅμως νὰ ἀρχίσωμε νὰ θέλωμε. Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο.

Νὰ θέλωμε, τί ; Ἡ ἐῶδοσκόπηση ποὺ ἐπιχειρήσαμε χαράζει τὶς πρῶτες ἀδρὲς γραμμές. Τὸ γενικὸ πνεῦμα εἶναι ἔτσι δοσμένο. Ποτὲ ἄλλοτε δὲν ἤξερε ὁ κάθε Ἕλληνας μὲ τόση ἀσφάλεια τί πρέπει νὰ γίνῃ· ποτὲ δὲν ἦταν ὅλοι τόσο σύμφωνοι γι' αὐτό. Δὲν λείπει ἡ γνώση, ἡ πίστη λείπει, ἡ πίστη στὴ δύναμη τῆς θέλησῆς μας, ἡ θέληση νὰ θελήσωμε. Σάμπως καὶ τούτη ἡ καταστροφή νὰ μὴν ἀνατάραξε παρὰ τὴν ἐπιφάνεια. Σὲ λίγους ἔφτασε τὸ σεισμο ὡς στὸ βυθό. Μὰ οἱ λίγοι αὐτοὶ φτάνουν. Αὐτοὶ θὰ βγοῦν· εἶναι ἡ ὥρα τους. Θὰ βγοῦν, γιατί ἄλλοιῶς εἶναι τὸ τέλος. Καὶ ὅλα νὰ σιάξουν καὶ νὰ ξαναγίνῃ ἡ πολιτεία καὶ νὰ ξαναστυλωθῇ ὁ νόμος καὶ ἡ πατρίδα, τίποτε δὲν ἔχει γίνῃ στέρεο, ἂν μέσα μας δὲν φυσήξῃ μιὰ νέα ζεῖδιωρη αὔρα, ἕνας νέος ρυθμός, ὅπως τριανταπέντε χρόνια πρὶν, ὅπως κάμποσες φορές στὴν ἀνισή πορεία μας. Μέσα μας νικηθήκαμε· μέσα μας πρέπει νὰ νικήσωμε. Ἀπὸ ἐκεῖ θὰ ἐκπορευθοῦν, σὰ φυσικὰ πιά, οἱ ἀγαθὲς συνέπειες. Τὶς ἐλπίδες τὶς στηρίζομε στοῦς λίγους αὐτούς, στὴν ὀξύτητα τοῦ πόνου ποὺ τοὺς μαστίγωσε καὶ ποὺ θὰ ζῦπνησε τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς των.

Κυκλωμένοι ἀπὸ ἐθνικὰ στρατευόμενους λαούς, ἂν σὲ μιὰ τέτοια ὥρα, μετὰ μιὰ τόσο φοβερὴ προειδοποίηση, δὲν συνέλθουν οἱ λίγοι, οἱ λίγοι ποὺ θὰ ὀρίσουν τοὺς πολλούς, ἂν δὲν ἀκουσθῇ κάποια ἀπόκριση

σ' αὐτὴ τὴν κραυγὴ ἀνάμεσά μας, τότε σήμανε ἡ ὥρα νὰ κλείσωμε τὸ βιβλίο τῆς ἱστορίας καὶ νὰ ξαναεπιστρέψωμε ἀπέλπιδοι στὴν ἀφάνεια τοῦ αἰώνιου ὕπνου.

Τί θὰ γίνῃ ; Πλάνη εἶναι ἡ πίστις μας καὶ ἡ ἐλπίδα μας ; Πῶς νὰ ἐξηγήσωμε στὶς ἐπιγανόμενες γενιές, ἂν ὑπάρξουνε, τὴν ἀγωνία τούτης τῆς στιγμῆς, τούτης τῆς σκέψης :

Σκληρὴ ποῦ εἶναι πάντα ἡ ζωὴ. Μὰ πιὸ σκληρὴ σὲ ὀρισμένους καιρούς, σὲ μερικοὺς τόπους ἀδικημένους ἀπὸ τὴ φτώχεια, ἀπὸ τὴ μικρότητά τους. Καὶ ἔμα γεννιέσαι ἐκεῖ, ἀδικημένος εἶσαι καὶ ἐσύ καὶ ἡ ζωὴ σου εἶναι δύσκολη καὶ ἀβέβαιη σὲ κάθε βῆμα. Στὸ φτωχό μου τὸν τόπο, καὶ ἄς τὸν ἀγαπάω ἀπάνω ἀπὸ ὅλα, ἀδικημένος γεννήθηκα καὶ ἐγώ, σὲ παράταιρη ὥρα. Ἀναμετράω, σὰν ἄνθρωπος, ποῦ ἔχει ὄρια ἡ ἀντοχή του, τὸ δρόμο μου καὶ ἡ θλίψη μου εἶναι «ἕως θανάτου». Ἀπὸ νωρὶς μὲ κύκλωσε ἡ μοναξιά. Γύρεψα νὰ βρῶ τὴν κοινωνία μου, τὸ μῦθο μου καὶ τὴ γλῶσσα μου ἀκόμα καὶ πάλαιψα γι' αὐτήν, ὅταν ἄλλοι τὴ βρῖσκαν ἔτοιμη ἀπὸ τὸ στόμα τῆς μάνας των. Δούλεψα χωρὶς ἀπόδοση καὶ ἄργησα χωρὶς νὰ φταίω. Ἀγάπησα καὶ εἶπα τὴν ἀγάπη μου καὶ δὲν τὴν ἀναγνώριζαν σὲ ὄσους τὴν εἶπα. Δίδαξα καὶ δὲν καταλάβαιναν τὴ διδαχὴ μου. Ἐχτιζα καὶ τὸ χτίσμα μου δὲ φελοῦσε. Καὶ ἔτσι προχωροῦσα, ἄλλοτε ξεχνῶντας τὸν ἑαυτό μου, ἄλλοτε οἰκτείροντάς τον. Ὅμως προχωροῦσα, γιὰτὶ ποῦ καὶ ποῦ ἔρχονταν καὶ ἡ ἀνοιξη μέσ' στὴν ψυχὴ μου. Ἀόρατες πασχαλιές ἀσφραϊνόμουν στὸν ἀέρα καὶ ἡ θάλασσα ἀπὸ τὰ μακρὰ ἔλαμπε στὸν νέον ἥλιο. Ἐρχονταν τότε ὡς τὰ σκότη μέσα μου, μὲ τὴν ἀναπνοή, τὸ παρήγορο μήνυμα : πέρα ἀπὸ μένα, ἄς πῶ ἔτσι, τὸν ἄτυχο καὶ ἀδικημένο, πέρα ἀπ' τὸν ἀσήμαντον ἑμένα, πέρα ἀπὸ τὸν καιρό μου τὸν παραστρατημένο, πέρα ἀπὸ τὸ «εἶναι» μου τὸ δρατό, ὑπάρχει ἡ φυλὴ μου, ὁ λαός μου, τὰ παιδιὰ τῶν παιδιῶν μας, στ' ἀδούλευτα χωράφια, στὶς ἀνόργωτες θάλασσες, καὶ ἡ κληρονομικὰ διασωσμένη ἀρετὴ καὶ εὐγένεια τῶν γενεῶν. Καὶ ἐκεῖ πιά θὰ βρῖσκονταν ἡ δικαίωση ὅ,τι δὲν πλερωθήκαμε, αὐτοὶ θὰ τὸ ἐξαργύρωναν· αὐτοὶ θὰ τὴ χαίρονταν τὴ χαρὰ μας ποῦ δὲν χαρήκαμε, τὸ τραγοῦδι μας θὰ τραγουδοῦσαν ποῦ δὲν τραγουδήσαμε· πέρα ἀπὸ τὸ σκότος μας, θὰ ὑπῆρχε τὸ φῶς τους. Γιὰ εὐτυχία μας ἔτσι εἶχαμε τὴν εὐτυχία τῶν ἄλλων. Τὸ ριζικό μας ἦταν τῆς ρίζας τὸ ριζικό ποῦ ἀναζητεῖ τὴ ζωὴ τοῦ δέντρου τῆς τοῦ καρπισμένου. Καὶ ἔτσι τὸ ἄθλιο ἐγώ μας ἔσθυε καὶ λησμονιόντανε μέσα στὴ μελλούμενη χαρὰ καὶ στὴ μεταθανάτια νίκη. Γιὰτὶ νιώθαμε πῶς εἴμαστε ἀπὸ μιὰ σάρκα μὲ ὅλη τὴ φυλὴ μας, ἀπὸ μιὰ πνοὴ μὲ ὅλο τὸ πνεῦμα τῆς. Καὶ ὅ,τι ὡς πρόσωπα

καίρικα τὸ εἶχαμε χάσει, τὸ ξανακερδίζαμε στὴν ἔκταση τῆς ἱστορίας. Γιατὶ πιστεύαμε στὴν ἱστορία μας, στὴν ἀναγκαιότητα τῆς παρουσίας μας, στὴν προνομία τῆς ἀποστολῆς μας, σὲ κάτι μοναδικὸ ποὺ λέγεται Ἑλλάδα καὶ ποὺ ὑπάρχει ὄχι τυχαῖα, μὰ ἀναγκαῖα, γιὰ τὴν ἐλοκλήρωσιον τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Γι' αὐτὸ ἀντέχαμε καὶ ζούσαμε, γι' αὐτὴ τὴν περηφάνια καὶ γι' αὐτὴ τὴν πίστη.

Τώρα ὅμως, τώρα ἀκριβῶς, τούτη ἡ παρηγοριὰ τῆς καθολικῆς ζωῆς πάει νὰ λείψῃ. Στὸ δράμα τῆς ἀτομικῆς ὑπαρξῆς ἐπιπροσθέτεται ἡ ἀπόγνωσις τοῦ Γένους. Ἀπόγνωσις ποὺ ἴσως ποτὲ μεγαλείτερη δὲ γνωρίσαμε ἀπὸ αἰῶνες. Ποτὲ ἡ μοῖρα δὲν ὑψώθηκε δυνατώτερη ἐναντίον μας. Ποτὲ ἡ θέλησή μας δὲν βρέθηκε ἀσθενέστερη ἀπέναντί της. Σὲ ποῖο μετερίζι νὰ κρατηθῇ πιά κανεὶς :

Ἐκ βαθέων ἐκέκραξά σε, Κύριε. Δύτες νὰ γίνομε καὶ ἀπὸ τὰ ἐγκατα τῆς ὑπαρξῆς, ἐκεῖ ποὺ ὁ Θεὸς μας ἀναπαύεται, νὰ ἀντλήσωμε τίς παράφορες δυνάμεις τῆς ἀπελπισίας καὶ τῆς πίστεως, ποὺ προκαλεῖ τὸ θάνατον καὶ ἀναγκάζει τὴν θέλησιν νὰ θελήσῃ τὸ θέλημά της. Τρεῖς χιλιάδες χρόνια ἐπιζήσαμε στὶς ἁμαρτίες μας, θὰ ἐπιζήσωμε καὶ τώρα. Πῶς; πότε; ποῖος θὰ ἄρχισῃ τὴν ἀνωση; Κάποιος, κάπου, κάποτε θὰ βρεθῇ καὶ ἄλλοι θὰ βρεθοῦν ν' ἀκολουθήσουν. Δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἄλλοιῶς, χωρὶς νὰ χαλάσῃ ἡ ἰσορροπία τοῦ κόσμου.

Αὐτὸς ποὺ ἔσπειρε τὴν ἁρμονία στὴ φύσιν μας καὶ τὴ διχόνοια στὶς καρδιές μας, αὐτός, ὅπως φροντίζει γιὰ τὴν τροφή τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ, καὶ γιὰ μᾶς δὲν θὰ ἄρξῃ νὰ φροντίσῃ. Θὰ βρῇ τὴν ὥρα, θὰ σημαδέψῃ τοὺς λίγους, θὰ δώσῃ τὸ πρῶτο ἔναυσμα. Ἀπὸ τὸ βοῦρκο θὰ μᾶς ξανασύρῃ ὁ Θεὸς τῶν στρατιῶν καὶ τῶν θελήσεων στὸν ἴσιον δρόμον πάλι. Καὶ ἐμεῖς θὰ ἀρχίσωμε ξανά τὴν πορεία μας, ἄλλοτε τρέχοντας, ἄλλοτε τρεκλίζοντας, τραγουδῶντας καὶ μοιρολογῶντας, κυνηγῶντας τὴ χίμαιρα καὶ παίζοντας μὲ τὸ θάνατον· θὰ πηγαίνωμε, θὰ πέφτωμε καὶ θ' ἀνασηκωνόμαστε· σπάταλοι καὶ περήφανοι, ἄγνοοι καὶ δαιμόνιοι, πάντα ἀλλοιῶτικοι καὶ πάντα ἴδιοι στὴν ἀλλαγὴ μας· κουρεληθεὲς καὶ ἄρχοντες, πλάνητες καὶ θριαμβευτές· θὰ πηγαίνωμε καὶ ἀνάμεσα σὲ ὅλα καὶ πέρα ἀπὸ ὅλα, οἱ Ἑλληνες ἐμεῖς, πάντα Ἑλληνες, —κοὶ ἀθάνατοι καὶ οἱ ὠραῖοι— τὴν ὑψηλὴν ἐπιτελῶντας ἀποστολήν, ποὺ ὁ Κύριος μᾶς ἐμπιστεύθηκε μέσα στὸν ἐγκόσμιον αἰῶνα.